

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות

פרקים ד-ה: תפילה

סוגיה ט: אכילה ועשיית צרכי האדם לפני התפילה (2):
אכילה ועשיית מלאכה לפני תפילת מנחה

נכתב בסייעתא דשמיא
על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ
ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

© כל הזכויות שמורות למחבר

אתר "תורת אמך" www.toralishma.org

סוגיה ט: אכילה ועשיית צרכי האדם לפני התפילה (2): אכילה ועשיית מלאכה לפני תפילת מנחה

* *

רקע

סוגייתנו עוסקת באיסור אכילה ואיסור עשיית מלאכה לפני תפילת מנחה, ויש לברר מהו היחס בין גדרי האיסורים הללו לגדר איסור אכילה לפני מצוות דרבנן שנלמד מהגמ' במסכת סוכה [לה.].

מקורות

- א. גמ' כח: "רב אויא חלש... קודם שיתפלל תפלת המנחה"
- שבת ט: "מתני' לא ישב אדם... הא לן הא להו"
- ב. תוס' שבת ד"ה ואם, בתספורת
- רי"ף שבת ג: ד. "מתני' לא ישב אדם... הא לן הא להו"
- ר"ן מד"ה מתני' ועד ד"ה מאימתי
- ג. תלמידי רבינו יונה ברכות יט. ד"ה ולית
- רא"ש ברכות סי' יא
- ד. רמב"ם הל' תפילה פ"ו הל' ה-ו
- ה. דרכי משה סי' רלב אות ג
- ו. שו"ע סי' רלב סע' ב-ג, משנה ברורה וביאור הלכה ד"ה בורסקי,

דרכי משה סי' רלב אות ג

וכתב בחידושי אגודה פרק קמא דשבת [סי' ו] ורוב העולם אינן נזהרין בכך ואפילו מסעודה גדולה סמוך למנחה גדולה, ואולי שמכו על קריאת שמש לבית הכנסת ולא חיישינן דילמא אתי למפשע, ובימיהם לא היה כן. אמנם יש בו פלוגתא דרבוותא עכ"ל. ועיין לעיל סימן פט מוזכר דפלוגתא דרבוותא הוא רש"י ור"י. ועוד נראה לי לומר שנשתרבו המנהג להקל על פי דעת בעל המאור, דכתב פרק קמא דשבת דאליבא דהלכתא אפילו סעודה גדולה סמוך למנחה גדולה שרי, וכן כתבו בהגהות מרדכי פרק קמא דשבת [סי' תנא] בשם רבינו שמואל בר ברוך, על ככה נהגו להקל.

הסבר הסוגיה

לא ישב אדם לפני הספר סמוך למנחה עד שיתפלל, לא יכנס אדם למרחץ ולא לבורסקי ולא לאכול ולא לדין, ואם התחילו אין מפסיקין. [משנה שבת ט:]

ממשנה זו למדנו שתי הלכות:

א. אסור להתחיל בסעודה, בתספורת וכד' מסמוך לזמן המנחה [סמוך = חצי שעה לפני כן]¹.
 ב. אם התחיל את הסעודה [ואפילו התחיל באיסור לאחר זמן המנחה (תוס' ד"ה ואם וראשונים נוספים)] אינו חייב להפסיק, אלא מסיים סעודתו ומתפלל.

המשנה סתמה דבריה, ולא ברור על איזו מנחה מדובר, אם על מנחה גדולה או על מנחה קטנה. כמו כן לא ברור, מהי סעודה האסורה, אם ארוחה רגילה שאדם אוכל בביתו, או דווקא סעודה גדולה שאדם מוזמן אליה, כסעודת נישואין וכדו'.
 בגמ' מובאים שלושה הסברים אפשריים למשנה:

א. בהוה אמינא מסבירה הגמ' שהמשנה עוסקת במנחה קטנה. אסור להתחיל סעודה רק מתחילת שעה עשירית, שזה סמוך למנחה קטנה. עד שעה זו מותר להתחיל בסעודה. הגמ' דוחה הסבר זה מפני שהוא סותר את דברי רבי יהושע בן לוי שאסור לטעום כלום משהגיע זמן תפילת המנחה.
 ב. המשנה עוסקת בזמן מנחה גדולה, ואוסרת דווקא סעודה גדולה. סעודה קטנה סמוך למנחה גדולה מותרת.
 ג. רב אחא בר יעקב: המשנה עוסקת בזמן מנחה גדולה ואוסרת אפילו סעודה קטנה, כיוון שיש חשש שיימשך אחר סעודתו, ויפסיד תפילת מנחה.

נחלקו הראשונים בפסק ההלכה, ובדינים השונים שאינם מפורשים בגמ':
 הרי"ף [ד. באלפס] פוסק כרב אחא בר יעקב. לדעת הרי"ף האפשרויות הראשונות הן דיוני בית המדרש, ואין לפסוק אותם להלכה. הגמ' מביאה את הסברו של רב אחא בר יעקב בסוף הסוגיה, כיוון שזו מסקנת הגמ' להלכה.
 לדעת הרי"ף, חכמים גזרו על כל סעודה, בין סעודה גדולה ובין סעודה רגילה שאדם אוכל בביתו, שאסור לאכול אותה מחצות ואילך [=סמוך למנחה גדולה].
 במשנה מפורש שאם התחילו בסעודה אין מפסיקים. לפי פירושו של הרי"ף, שהמשנה עוסקת במנחה גדולה, כוונת המשנה היא, שאם התחילו סעודה בזמן מנחה גדולה - אין מפסיקים. הגמ' אינה עוסקת בשאלה אם יש חיוב הפסקה בזמן מנחה קטנה, וגם הרי"ף אינו עוסק בדין זה. מסתימת לשונו משמע שאין צריך להפסיק אפילו בזמן מנחה קטנה, וכך מפורש בדברי הרמב"ן [במלחמות ג:].

תוס' [ד"ה בתספורת. הרא"ש סי' יא מצטט שיטה זו בשם ר"ת ור"ן] חולקים על שיטת הרי"ף, ופוסקים כהסבר השני של הגמ'. לדעת תוס' הסבר זה מצוטט בסתמא, כיוון שזהו הסברו של רב אשי מסדר הגמ', והלכה כמותו במחלוקתו עם רב אחא בר יעקב.

¹ מהרמב"ם [פ"ו ה"ה] משמע שרק כניסה לבורסקי אסורה סמוך למנחה, ואילו כניסה למרחץ, לאכילה, לדין ולתספורת אסורה מזמן המנחה בלבד. ניתן להסביר שהחשש לתקלה הוא מזמן התפילה בלבד, אך החשש שמא יטרד בעסקיו הוא אף לפני זמן התפילה. אמנם צריך עיון מה מקור הרמב"ם לחילוק זה.

לשיטת התוס', להלכה אסור לאכול משעת מנחה גדולה רק סעודה גדולה, סעודה קטנה מותרת בשעת מנחה גדולה. אם התחילו סעודה גדולה בשעת מנחה גדולה אין מפסיקים. לשיטת התוס', דין סעודה סמוך למנחה קטנה אינו מפורש בסוגיה. לא ברור אם ההיתר לאכול סעודה קטנה קודם המנחה, הוא רק במנחה גדולה או גם במנחה קטנה? כמו כן לא ברור אם ההיתר לא להפסיק נאמר רק על מנחה גדולה [שעליה מדברת המשנה] או אפילו על מנחה קטנה?

נחלקו הראשונים בשאלות אלו. תוס' סוברים, שסמוך למנחה קטנה אסור להתחיל אפילו סעודה קטנה, ואם התחילו בסעודה לאחר שעה תשיעית, מפסיקים לתפילה באמצע הסעודה. הרא"ש [ברכות פ"ד ס"י יא] מביא דעה שאין אסור להתחיל סעודה קטנה אפילו סמוך למנחה קטנה; חכמים אסרו להתחיל רק סעודה גדולה [הטור (ס"י רלב) מביא דעה זו בשם הר"ר יהודה בשם ר"י].

לבעל המאור שיטה שלישית. בעל המאור סובר שהגמ' הביאה את ההסבר השני והשלישי רק כדי להסביר כיצד מבאר רבי יהושע בן לוי [האוסר לטעום כלום משעה שהגיע זמן תפלת מנחה] את המשנה. להלכה, הגמ' בברכות פוסקת שלא כרבי יהושע בן לוי, ולכן יש לחזור ולהעמיד את המשנה כפשוטה, שהיא עוסקת בזמן מנחה קטנה. מבאר בעל המאור, שהמשנה עוסקת בזמן מנחה קטנה, ואוסרת כל סעודה, בין סעודה גדולה בין סעודה קטנה. לשיטתו אין חיוב להפסיק סעודתו אפילו התחיל לאכול סמוך למנחה קטנה.

בהגהות מרדכי [שבת ס"י תנא] מובאת שיטת רבינו שמואל בן רבי ברוך הפוסק כשיטת בעל המאור, שהמשנה אוסרת לאכול סמוך למנחה קטנה בלבד, ומוסיף להקל, שהאיסור מתייחס לסעודה גדולה בלבד.

למדנו מהגמ' במסכת סוכה [לה.]. על פי פירושה של רוב הראשונים, שצריך להפסיק סעודה לצורך מצוה מהתורה אפילו כשיש שהות ביום לקיימה לאחר הסעודה, ואין צריך להפסיק סעודה לצורך מצוה דרבנן אם יש שהות ביום לקיימה לאחר הסעודה. אמנם מהגמ' בסוכה לא ברור אם מותר להתחיל סעודה לפני שמקיימים מצוה דרבנן. על רקע ספק זה צריך להבין את שיטות הראשונים בסוגייתנו.

הרי"ף והרמב"ם סוברים שמזמן מנחה גדולה אסור להתחיל אפילו סעודה קטנה, ואין צריך להפסיק אפילו סעודה גדולה. שיטתם שאין צריך להפסיק סעודה גדולה לתפילת מנחה, תואמת את שיטתם שאין מפסיקים סעודה אפילו למצוה מהתורה. את שיטתם שאסור להתחיל סעודה קטנה לפני זמן מנחה גדולה ניתן להבין בשתי דרכים, או כדין כללי שאסור להתחיל לאכול לפני קיום מצוות, או כדין ייחודי לתפילת מנחה שהואיל וזמנה באמצע היום בשעה שהוא טרוד בעסקיו קיים חשש גדול שישכחנה ולא יתפלל [כך מסביר הטור (ס"י רלב)].

גם את שיטת התוס', שאסור לאכול סעודה גדולה סמוך למנחה גדולה ואסור לאכול סעודה קטנה סמוך למנחה קטנה, ניתן להבין בשתי דרכים: א. יש איסור אכילה לפני מצוות דרבנן, ולכן אסור לאכול סעודה קטנה סמוך למנחה קטנה. בזמן מנחה גדולה מותר לאכול

סעודה קטנה, מפני שעיקר זמן המצוה הוא משעת מנחה קטנה, והאיסור לאכול סעודה גדולה לפני מנחה גדולה הוא דין ייחודי בתפילת מנחה. ב. אין איסור לאכול לפני מצוה דרבנן, ואיסור אכילה לפני תפילת מנחה הוא דין ייחודי שלא קיים בשאר המצוות. גם לפי הדרך הראשונה וגם לפי הדרך השנייה חייבים לומר שיש איסור ייחודי בתפילת מנחה, שהרי חייב להפסיק סעודתו למנחה קטנה, ואינו חייב להפסיק סעודתו בשאר מצוות דרבנן, כמו שמוכח בגמ' בסוכה [לה.].

משיטת רבינו שמואל בן רבי ברוך ומשיטת הר"ר יהודה, שחכמים אסרו סעודה גדולה בלבד, משמע שאין איסור אכילה לפני מצוות דרבנן.

בגמ' מובאים שלושה מושגים הדורשים הגדרה: א. סעודה גדולה. ב. סעודה קטנה. ג. טעימה. תוס' [שבת ד"ה בתספורת] מבארים: "ודוקא סעודה גדולה כגון סעודת אירוסין ונישואין וסעודת מילה", סעודה גדולה היא סעודה חגיגית רבת משתתפים. לפי זה, סעודה קטנה היא סעודה רגילה שאדם אוכל כל יום בביתו, וכשאדם אינו קובע סעודה אכילתו מוגדרת כטעימה המותרת אפילו בזמן מנחה קטנה. שיטה זו עולה גם מדברי הגהות מיימוניות [פ"ו אות ז] המגדיר אפילו סעודת שבת כסעודה קטנה, וגם מדברי רבינו פרץ [הגהות סמ"ק סי' יא הע' קיא] הכותב: "מיהו סעודה גדולה כגון בחופה וברית מילה או הרבה בני אדם יחד או רוב בני העיר, אבל סעודת שבת שחרית אף על פי שמאריכין בה נראה דאינה נקראת סעודה גדולה, וצריך עיון מבעל הבית שבני ביתו מרובים".

הרמב"ם [פ"ו ה"ה] פוסק: "כיון שהגיע זמן מנחה גדולה לא יכנס... לאכול אפילו אכילת עראי שמא ימשך באכילתו". משמע מדבריו שסעודה קטנה היא אכילת עראי, וסעודה גדולה היא אכילת קבע². אמנם, גם הרמב"ם מודה שטעימה מותרת, כפי שהוא [פ"ו ה"ד] כותב בפירוש.

סיכום

בגמ' שלוש אפשרויות להסביר את המשנה האוסרת לאכול סמוך למנחה, ונחלקו הראשונים בפסיקת ההלכה:

הרי"ף והרמב"ם [פ"ו ה"ה] פוסקים שאסור לאכול אפילו סעודה קטנה, והאיסור כבר מסמוך למנחה גדולה. התוס' פוסקים שאסור לאכול סעודה גדולה סמוך למנחה גדולה, ואסור לאכול סעודה קטנה סמוך למנחה קטנה ובזמן מנחה קטנה אף מפסיק סעודתו. הרא"ש מביא דעה שסעודה קטנה מותר לאכול אפילו סמוך למנחה קטנה, ולא אסרו אלא סעודה גדולה. בעל המאור סובר שבזמן מנחה גדולה מותר לאכול אפילו סעודה גדולה, וסמוך למנחה קטנה אסור לאכול סעודה קטנה. רבי שמואל בן רבי ברוך אוסר לאכול רק סעודה גדולה סמוך למנחה קטנה.

² בהלכות סוכה [פ"ו ה"ו] הרמב"ם מגדיר שמוותר לאכול מחוץ לסוכה "אכילת עראי כביצה או פחות או יתר מעט", כאן הרמב"ם אינו כותב שיעור, אך ודאי שכמות גדולה מגדירה את הסעודה כאכילת קבע.

נסכם את שיטות הראשונים בטבלה:

		מנחה גדולה		מנחה קטנה	
		להתחיל סעודה	להפסיק	להתחיל סעודה	להפסיק
א	בעל המאור	מותר אפילו בגדולה	אין צריך	אסור אפילו בקטנה	אין צריך
	רבינו שמואל בן רבי ברוך	מותר אפילו בגדולה	אין צריך	אסור בגדולה	אין צריך
ב	תוס'	אסור בגדולה	אין צריך	אסור אפילו בקטנה	צריך
	הר"ר יהודה	אסור בגדולה	אין צריך	אסור בגדולה	?
ג	רי"ף ורמב"ם	אסור אפילו בקטנה	אין צריך	אסור אפילו בקטנה	אין צריך

הערה לטבלה:

א, ב, ג - שלושת ההסברים האפשריים של הגמ' למשנה.

הלכה

נחלקו השו"ע והרמ"א [סי' רלב] בפסק ההלכה. המחבר פוסק כשיטת הרי"ף, האוסר אפילו סעודה קטנה מחצות ואילך. הרמ"א פוסק להלכה כדעות המקילות. זו לשון הרמ"א: "יש חולקים וסבירא להו דסעודה קטנה מותר ואינו אסור רק בסעודת נשואין או מילה [דעת תוס']. ויש אומרים דאפילו סעודה גדולה סמוך למנחה גדולה שרי [בעל המאור, שהמשנה עוסקת במנחה קטנה]. ויש אומרים דסעודה קטנה אפילו סמוך מנחה קטנה שרי [הר"ר יהודה (בטור), שרק סעודה גדולה אסור]. ונהגו להקל כשתי הסברות, דהיינו בסעודה גדולה סמוך למנחה גדולה ובסעודה קטנה סמוך למנחה קטנה. ואפשר הטעם משום דעכשיו קורין לבית הכנסת לא חיישינן דלמא יפשע ולא יתפלל. מיהו בסעודה גדולה יש להחמיר אפילו סמוך למנחה גדולה".

הרמ"א מצטט את שתי הדעות המקילות ביותר, שיטת בעל המאור, ושיטת הר"ר יהודה, וכותב שהמנהג להקל כמו שתיהן, ולאסור רק סעודה גדולה סמוך למנחה קטנה [כדעת רבינו שמואל בן רבי ברוך].

הרמ"א ממשיך ומסביר את המנהג: "ואפשר הטעם משום דעכשיו קורין לבית הכנסת לא חיישינן דלמא יפשע ולא יתפלל". מוכח מדברי הרמ"א, שללא השמש הקורא לבית הכנסת, אין להקל כל כך. ניתן להסביר את דבריו באחת משתי דרכים:

א. הרמ"א סובר, שלמרות שאיסור האכילה לפני תפילה הוא איסור דרבנן, אין לסמוך על שיטות של ראשונים בודדים כנגד רוב מנין ורוב בנין של הראשונים.

ב. הרמ"א סובר, שאין לפסוק גם כבעל המאור וגם כהר"ר יהודה. חיבור של שתי הדעות ביחד מחייב אותנו לפרש את המשנה, שהיא עוסקת בסעודה גדולה סמוך למנחה קטנה. פירוש זה אינו מסתבר בפשט המשנה, אינו מובא בגמ', ולכן אין לקבלו כלל.

למרות טרחתו להסביר את המנהג, הרמ"א אינו מקבלו להלכה. הרמ"א אוסר לאכול סעודה גדולה סמוך למנחה גדולה, למרות שהשמש קורא לבית הכנסת. יש שתי אפשרויות להסביר מדוע הרמ"א אינו סומך בסעודה גדולה על קריאת השמש:

א. בסעודה גדולה שכיחא שכרות, וכשיש שכרות קריאתו של השמש אינה מסייעת.
 ב. הרמ"א סובר, שהחידוש לסמוך על קריאת השמש הוא קולא שאינה מבוססת היטב [שער הציון סי' רלב אות כו, מביא שקריאת השמש אינה היתר ברור], ולכן אין לסמוך עליה במקום שאסור מעיקר הדין. הרמ"א פוסק מעיקר הדין כשיטת הר"ר יהודה שחכמים אסרו רק סעודה גדולה, ואף שיש מקום לחשוב גם לשיטות האחרות, בזה ניתן לסמוך על קריאת השמש.

בין שני ההסברים הללו בפסק הרמ"א יש נפקותות גדולות להלכה:

1. לפי ההסבר הראשון, רק סעודה גדולה אסורה, אבל מרחץ, אפילו לכולא מילתא דמרחץ, ובורסקי, אפילו בורסקי גדולה, מותר, כיוון שבהם אין חשש שכרות. לפי ההסבר השני, כולא מילתא דמרחץ ובורסקי גדולה אסורים מעיקר הדין, ואין לסמוך בהם על קריאת השמש.

2. לפני תפילת ערבית אסור לאכול מעיקר הדין אפילו סעודה קטנה [כפי שנלמד בסוגיה הבאה]. לפי ההסבר הראשון, האוכל סעודה בביתו יכול לסמוך על קריאת השמש. לפי ההסבר השני, כיוון שהאיסור בערבית הוא מעיקר הדין [ולא רק חשש לשיטות מחמירות], אין לסמוך בזה על קריאת השמש.

המשנה ברורה [ס"ק כט-ל] פוסק כהסבר הראשון, ומקל לסמוך על קריאת השמש בכל מקום שאין בו חשש שכרות.

בימינו שאין שמש הקורא לתפילה, כתבו הפוסקים [משנה ברורה סי' רלה סק"ח] שניתן למנות אדם שיזכיר לו להתפלל [בתנאי שהוא אינו יושב בסעודה, שאין חשש שגם הוא יימשך אחר סעודתו]. כמו כן כתבו פוסקי זמננו [הגרש"ז אויערבאך, מובא בספר אשי ישראל, הל' תפילה, פכ"ז סע' יט] שניתן להפעיל שיעון מעורר שיזכיר לו להתפלל [בתנאי שיתפלל מיד כשהשעון מצלצל, דאי לא, אין לצלול השעון משמעות].

העולה מדברים אלו, שלפי פסיקת השו"ע אסור לנו לאכול ארוחת צהריים לפני שמתפללים תפילת מנחה. לפי פסיקת הרמ"א אין לאכול סעודת נישואין, וסעודת ברית מילה מחצות היום, אלא יתפלל תחילה. סעודה רגילה מותר לאכול לפני תפילת מנחה גדולה, ולפני מנחה קטנה אסור, אלא אם ממנים אדם שיזכיר להתפלל.

ערוך השולחן [סי' רלב סע' טו-טז] מתייחס למנהג לאכול סעודה אפילו אחר זמן מנחה קטנה, והוא מסביר שמנהג זה מבוסס על שני היתרים: א. שיטת הירושלמי, שהאיסור לאכול לפני מנחה קטנה הוא רק לשיטת רבי יהודה שזמן תפילת מנחה עד פלג המנחה, ואנו נוהגים כרבנן שזמן תפילת מנחה עד הערב. ב. איסור אכילה נאמר רק ביחס לאדם הרגיל להתפלל בביתו ויש חשש שיימשך בסעודתו, אבל הרגיל להתפלל בציבור רשאי לאכול לפני תפילתו.

הגר"ע יוסף [ילקוט יוסף ח"ג סי' רלב סע' ח] פוסק: "מה שרבים נהגו לאכול ארוחת צהרים קודם שהתפללו מנחה, כבר כתבו האחרונים להליץ על המנהג שיש להם על מה שיסמכו. ומכל מקום עדיף יותר להתפלל מנחה קודם הסעודה. אולם סעודה גדולה כגון סעודת מילה או סעודת שבע ברכות ונישואין נכון להתפלל מנחה גדולה קודם הסעודה. והמקילים לאכול קודם שיתפללו מנחה גדולה יש להם על מה שיסמכו. אבל סמוך למנחה קטנה המקילים בזה אין להם על מה שיסמכו".

השו"ע [סי' רלב סע' ג] פוסק שאיסור אכילת סעודה קטנה הוא רק כשקובע לסעודה, אבל אכילת פירות, או אכילת פת כביצה - מותרת. המשנה ברורה [סקל"ד] מוסיף שמותר גם לאכול תבשיל מחמשת מיני הדגן כשאינו קובע עליו סעודתו.

המשנה מונה מספר מלאכות שאסור לעשותן סמוך לזמן תפילת מנחה. מסביר המאירי [שבת ט: ד"ה ד"ה ושמא תאמר] שמלאכות אלו הן מלאכות שאין דרך לעשות אותן לחצאין, ולכן יש חשש שלא יצליח לסיימן בזמן, ויפסיד תפילתו. מהמגן אברהם [סק"י] משמע שהוא מרחיב את האיסור לכל מלאכה שהוא טרוד בה. הביאור הלכה [סע' ב ד"ה לבורסקי] מדייק שלדעת המהר"י וייל [מובא במגן אברהם סק"ח] עשיית כל מלאכה אסורה לפני תפילת מנחה, ופוסק שבשעת הצורך ניתן להקל כפסק המגן אברהם.